
OBSERVAȚII ASUPRA LIMBII ȘI STILULUI OPEREI LUI IOAN POP-RETEGANUL

DE

POMPILIU DUMITRAȘCU

Printre marile figuri culturale ale Ardealului, Ioan Pop-Reteganul ocupă un loc de frunte. Fiul unor oameni nevoiași care s-au eliberat de iobăgie abia după revoluția de la 1848, Pop-Reteganul a cunoscut de timpuriu durerile poporului și a împărtășit năzuințele lui. Ca învățător și publicist el a militat cu multă râvnă pentru propășirea culturală a celor din mijlocul cărora s-a ridicat.

Pe această linie se situează scrierile sale « Cartea poporului », « Prietenul săteanului român » și « Casa săteanului român », lucrări străbătute de ideea că trebuie să învățăm « nu pentru școală, ci pentru viață ». Ioan Pop-Reteganul a luptat pentru introducerea spiritului practic în școală, fiind, în felul acesta, un pedagog cu totul deosebit pentru vremea lui.

Dorința de a prezenta viața popcrului l-a îndemnat să scrie și lucrări cu caracter literar: două volumașe de nuvele și schițe, urmate de « Povestiri din viața țăranilor români » și « Nuvele ».

Dar nu opera literară este cea mai importantă latură a activității lui Ioan Pop-Reteganul. Preocuparea permanentă pentru folclor și realizările dobândite în acest domeniu sînt motivele principale pentru care modestul dascăl a stîrnit interesul cercetătorilor. Încă de tînr, cînd îndemna și pe alții să se ocupe de folclor, Reteganul era de părere că nu trebuie numai să învățăm poporul, ci să și învățăm de la el.

Basmele culese de Ioan Pop-Reteganul au fost publicate, în parte, în « Povești din popor » și « Povești ardelenesti ». Cu toate că au fost prelucrate de culegător, basmele păstrează caracterele esențiale ale literaturii populare atît în conținut, cît și în formă.

Se cuvine să fie amintită părerea lui Reteganul în ce privește culegerea materialului folcloristic. În «Gazeta Transilvaniei» din 1887 (nr. 229—231), scriitorul și-a publicat «Programa pentru adunarea materialului literaturii populare», care cuprinde și un chestionar alcătuit din 55 de întrebări privitoare la viața satului. «Programa» dezvăluie o preocupare mai veche a folcloristului pentru literatura populară. Între altele, Reteganul menționează că a cules și «frânturi de limbă». (În adevăr, chestionarul cuprinde și cinci întrebări privitoare la limbă). Celor care aveau să-i trimită material, autorul «Programei» le atrăgea atenția «să nu adauge de la sine nimic, dar nici să nu lase nimic afară». Dacă exista îndoiala că un cuvânt nu este înțeles de întregul popor, culegătorul era rugat să explice cuvântul respectiv în paranteze.

În basmele sale, Reteganul nu a redat cu fidelitate particularitățile de limbă caracteristice regiunii respective. Anumite fluctuații și inconsecvențe ne întăresc această convingere. Chiar într-o «probă de limbă» publicată în «Contemporanul», anul II (1882), p. 656 — 659, cu titlul «Mă nădăiem ieu că dintr-atîția trebuie să fie unul și al dracului», limba povestirii e foarte apropiată de limba basmelor lui Reteganul, și prin urmare culegătorul a intervenit și de data aceasta.

Basmele și povestirile publicate de el trădează pe alocuri stilul său individual, felul său propriu de a vorbi. Faptul e explicabil: unele basme le-a auzit în vremea cînd era elev, dar le-a scris mult mai tîrziu. În afară de aceasta, basmele au fost culese din localități și chiar regiuni diferite. Limba lor nu atestă însă această variată proveniență ci, dimpotrivă, prezintă particularități regionale asemănătoare și chiar identice, ceea ce face evidentă intervenția lui Reteganul. O comparație sumară între limba în care sînt scrise basmele și limba nuvelor și povestirilor lui Ioan Pop-Reteganul ne îndreptățește să tragem concluzia că avem de-a face nu numai cu un folclorist, ci și cu un scriitor.

Prin urmare, se poate vorbi de o limbă a scriitorului Ioan Pop-Reteganul și asupra ei se pot face unele observații.

Fonetismul limbii operei lui Ioan Pop-Reteganul este fonetismul obișnuit al graiului ardelenesc (vezi *fărină, încătrău, galbin, a mere, tată-so*). Cuvinte ca *geandarmarie* sau *a slugi* ridică fără îndoială, doar probleme de grafie.

În ce privește lexicul, caracteristica esențială constă în abundența de regionalisme. E drept că, în principiu, ele ajută la realizarea coloritului local. Abuzul de regionalisme îngreuiază însă lectura operei.

Asemenea lui Creangă, Reteganul a căutat să explice anumite regionalisme mai puțin cunoscute. La sfîrșitul «Poveștilor din popor», el dă «Însemnarea provincialismelor, adică a cuvintelor folosite numai pe alocurea, care se găsesc întru această carte». Creangă însă obișnuia să încadreze elementul regional între cuvinte general cunoscute și explica astfel regionalismul prin context. Reteganul recurge la explicarea în paranteze a cuvintelor necunoscute. Astfel: *jeb* (buzunar), *tel* (semn), *glida* (linie), *agodul* (obiceiu); iată cum se prezintă

o frază: « Acolo frații cei doi mai mari s-au însurat și s-au pus pe muncă, iar Toderică a rămas tot frășcău (holtei) », sau: « . . . a zis fata împăratului că ea numai după acela s-a mărita, care i-a mirui (cîștiga) bani în joc de cățți »¹.

Majoritatea regionalismelor întrebuintate de Reteganul sînt de proveniență maghiară, păstrînd adeseori fonetismul original. Unele sînt destul de puțin cunoscute, chiar în Ardeal. Iată cîteva: *nialcoș* « fudul, măreț, semeț » (« . . . care de care era mai sfătos și mai nialcoș . . . », (Povești din popor, p. 45), *a arădui* « a se îndrepta » (« . . . mă arăduiesc cătră șatul meu », Povești, III, p. 26), *a liocei* « a clipoci » (« . . . auzim ceva lioceind în fîntină », Povești din popor, p. 35), *ioșag* « bogăție », *ceruză* « creion » (Nuvele) ș.a.

Alte regionalisme, în schimb, sînt foarte cunoscute și răspîndite în Ardeal. Acestei categorii îi aparțin *pălant* « gard », *ojină* « mîncare de după amiază » (Nuvele), *minteni* « îndată », *a se vîji* « a se potrivi », *hinteu* « trăsură », *cociș* « birjar », *a-și veni în ori* « a-și veni în fire », *secreata de lume* « pîrdalnica de lume » (Povești din popor), adverbul *pogan* « mare », *doftor*, *găzdășag* « bogăție », *hudă* « gaură », *stupuș* « dop » (Povești ardelenesti) ș.a. Regionalisme ca *procatăr* « avocat » sau *boreasă* « nevastă » și « boiereasă » au o circulație restrînsă, iar sensul celor mai multe trebuie căutat în glosarul dat de scriitor. Fără îndoială că dacă scriitorul n-ar fi arătat, în glosar, că *fuicaș* înseamnă « copilăros, răsfățat », exprimarea « împăratul cam fuicaș cum era cîteodată . . . » (Povești din popor, p. 42) ar fi fost de neînțeles.

În limba basmelor întîlnim unele cuvinte sau construcții care se remarcă prin originalitate, ceea ce va face să le socotim creații personale. De pildă, în propoziția « Om ca Man tîlhariul nu s-a mai pomenit altul pe podul pămîntului » (Povești din popor, p. 1), expresia *pe podul pămîntului* e sinonimă cu expresia general cunoscută *pe fața pămîntului*. Pentru verbul *a stăpîni*, găsim verbul *a vecui*—derivat de la veac—(« vecuiasc-o Tata florilor sănătos », Povești din popor, p. 47). O formă tot atît de interesantă prezintă și verbul *a plîngătui*, rezultat, probabil, din contaminarea lui *a plînge* cu *a tîngui* și avînd înțelesul acestora (« Dumnezeu mere la sfîntul soare să se plîngătuiască puțin », Povești, III, p. 25).

Cităm în aceeași categorie și adjectivul *urieșesc* (« State urieșești », Munți, animale și pămînt).

Tot ca o influență dialectală, trebuie socotită și schimbarea genului unor substantive, sau utilizarea unor variante lexicale mai puțin obișnuite.

Astfel, în exemplul « puse fluiera după șerpariu » (Povești, I, p. 17), substantivul *fluier* este de genul feminin. Remarcăm de asemenea, că Reteganul folosește forma regională și arhaică *țarmure* pentru « țarm » (Povești, III, p. 23). Interesantă e și folosirea participiului trecut *știut* în funcție adjectivală (« spun cei știuți . . . », Munți, animale și pămînt, p. 5). În unele nuvele, adeseori, mai-mul-ca-perfectul popular al diatezei active are participiul la forma feminină (« așa

¹ Pop-Reteganul, Povești ardelenesti, Brașov, Ed. Nic. I. Ciurcu, 1888, partea a II-a p. 73.

a fost scrisă (el) »), o particularitate astăzi pe cale de dispariție a graiului din Ardeal. Un element morfologic arhaic este pronumele nedefinit *cevași*, întrebuințat cu valoare de adjectiv, în expresia *cevași noroc*, Povești din popor, p. 5.

În ce privește timpurile la verb, întâlnim nenumărate exemple de viitor popular. De asemenea, perfectul simplu este destul de frecvent cu toate că, în realitate, acest timp are o circulație redusă în regiunile de unde Reteganul și-a cules basmele.

Morfemul *pe* de la acuzativ, obligator în limba actuală la substantivele care desemnează nume de persoană (atunci când sînt nearticulate) îl găsim deseori în Poveștile ardelenesti, chiar pe lîngă substantive articulate. («... să pedepsească pe vințelerul », p. 20).

Rareori, povestirea se realizează și prin exprimări brahilogice. Iată un exemplu: « Singur era singur, că se zărăstise (pierduse) de oamenii lui, întuneric era de puteai tăia cu brișca-n el » (Povești din popor, p. 92). În vorbirea obișnuită de azi, această frază s-ar formula în felul următor: « De singur era singur, că se pierduse de oamenii lui, de întuneric era întuneric de (încît) puteai tăia cu brișca-n el ».

Referindu-ne la sintaxă, remarcăm că topica inversă servește aproape întotdeauna ca element stilistic. O formă ca « iată o am văzut » (Povești, III, p. 19) ne-ar ispiti să credem că intră în această categorie, deși este, pur și simplu, un exemplu de topică arhaică.

Cu remarcabil efect stilistic este întrebuințată inversiunea în următoarea frază: (este vorba despre un inel) « Căutatu-l-au în dreapta, răscolit-au în stînga, colbuit-au toate, răsturnat-au paturile și nu-i mai dădură de urmă », (Povești din popor, p. 13—14).

Fără a cădea în prolixitate, Ioan Pop-Reteganul utilizează, alături de fraze scurte, și fraze mai lungi. Este o permanentă alternanță între exprimarea bogată și cea concisă.

S-a făcut de mult remarca interesantă că stilul basmelor are un pronunțat caracter oral. Firește, afirmația este pe deplin valabilă și pentru basmele lui Reteganul.

Interesant este însă faptul că această particularitate s-a extins și asupra altor opere ale scriitorului care sînt departe de a avea caracter de basm. Ex. « Ei de îngrijați ce erau, numai cît îi da: vai de noi și de zilele noastre! Ce amarul nostru ni-om ști face? Dumnezeu ne-a dat holde frumoase, spicoase, și acum ar fi de tăiat, iară ploaia nu ne lasă, că ea în loc să mai încete parcă tot mai tare o dă. Va încolți grăunțele în pai, va putrezi grîul și săcara și orzul și — pace bună — foamea-i gata gătuța, păcatele noastre! » (Povestiri din viața țăranilor romîni, p. 13).

Caracterul operei lui Reteganul presupune valorificarea vorbirii populare. Scriitorul a avut suficientă pricepere în această privință, dar a comis și unele stîngăcii. Iată o dovadă grăitoare: « — No, uită-te ce penă frumoasă de rață; lua-o-

voi? lăsa-o-voi?» (Povești, III, p. 17). Cu toate că în partea a doua a frazei avem topică inversă cu valoare afectivă, totuși exprimarea e forțată mai ales că în locul viitorului cu nuanță deliberativă, mult mai corectă era forma de conjunctiv.

Vorbirea populară posedă numeroase diminutive care, uneori, aduc o oarecare contribuție la sporirea afectivității.

Întrebuințarea diminutivelor este obișnuită în basmele culese de Reteganul. Iată un exemplu de folosire a diminutivelor: « Boreasa aduce pe un cîrpător *mămăliguță* fierbinte, într-un hîrdău *lăptișor*, apoi pe un *blidișel* de lemn un mușinoi de brînză », (Povești, III, p. 83). Un diminutiv mai puțin obișnuit este substantivul *puiuc* (« Vai rău e aicea, puiucule! », Povești din popor, p. 38).

Cu remarcabile efecte stilistice sînt întrebuințate și unele expresii populare. Dintre acestea, unele sînt general cunoscute, ex.: *bun bucuros*, *batîr*, *mulțam doamne*, *nu-i modru*, *a spune ce-i și cum*, *talpa băiete* (« ...i-a tăiat capul, l-a băgat în traistă și talpa băiete », Povești din popor, p. 6), *a se stropși* (« ...nu-ți dau să văd că te chiar stropșește », Povești, I, p. 21) ș.a.

Alte expresii au un caracter regional mai pronunțat. Astfel sînt: *s-a cam mai dus* pentru și « s-a tot dus », *a-i plesni prin minte*, *a sta marnă* pentru « a ține morțiș » (« ... împăratul sta marnă să plece... », Povești din popor, p. 42), *a se lua pe seamă*, *a trage ață*, sinonimă cu « a merge întins » (« ...zări fum gros înaintea lui și trase ață într-acolo », Povești din popor, p. 1), *a se ducului*-pentru « a se cuveni » etc.

În limba scriitorului de care ne ocupăm neologismele sînt extrem de rare și aproape întotdeauna, apar sub o formă stîlcită sau în construcții greșite. Iată numai două exemple: « Jupîne cătană, en hai pîn'la domnul împărat la *rapold* (raport) (Povești, III, p. 20). « Ai să puști pe oricine ar veni noaptea-n vie, nu-i iertat să dai la nime *pardon* » (Povești, III, p. 19). Alteori, folosirea neologismului nu e necesară. În fraza: « Cine a făcut lucrul acesta atît de cutezat și nime nu l-a prins, să vie la curtea împăratului că *grație* capului i-a da și frumoasă cinste va căpăta » (Povești din popor, p. 7) socotim inutil pretențiosul latinism *grație*, mai ales că substantivul *iertare*, mult mai frumos, este întrebuințat destul de des în povestiri.

Referindu-se la stilul operelor literare, G.V. Stepanov afirmă că stilul scriitorului este « maniera individuală și, într-o oarecare măsură, unică a zugrăvirii artistice cu mijloacele limbii literare comune »¹.

Nota particulară a stilului lui Reteganul nu constă numai în modalitatea de combinare a cuvintelor, în construcția frazelor, ci și în felul cum realizează, cu mijloacele limbii, sistemul de imagini.

Imaginile sînt realizate întotdeauna prin mijloace obișnuite și, în majoritatea cazurilor, au un pronunțat caracter popular. Comparații ca *frumoasă cît să-i cerci părechia* (Povești, I, p. 51) sau *frumoasă ca ruptă din soare* (Povești,

¹ G. V. Stepanov, Despre stilul operelor literare, în «Voprosi iazikoznaniia», 1952 nr. 5. p. 31.

III, p. 66) sînt destul de obișnuite. Cînd însă părul unei fete « era ca un caier de mătase neagră, sclipea de negru și cădea peste umeri în jos făcînd sute de mii de inele, unele mai mari, altele mai mici » (Povești, IV, p. 3), trebuie să recunoaștem și unele calități artistice ale scriitorului. E drept însă că astfel de imagini izbutite sînt rarități.

Stilul basmelor obligă pe scriitor să folosească anumite formule și procedee consacrate. Dintre acestea, asonanța, formulele inițiale și cele finale sînt mai cunoscute. În basmele lui Reteganul, formulele basmului de cele mai multe ori prezintă o notă de originalitate. Povestea « Din față fecior » începe astfel: « Cică a fost odată ca niciodată, că de n-ar fi nu s-ar povesti, că nu-s dator a minți, ca și-un purece a plesni, că eu nu-s de cînd ferestrele, ci eu îs de cînd poveștile. Cînd poveștile pe la noi trecea, mama atunci mă făcea și apucau una de chică și-o aruncau într-o vică; și-am apucat una de picior și-o aruncau după cuptor și-o bătui bine, bine să mă-nvețe și pe mine, după aceea o am lăsat și iată că m-a-nvățat », (Povești, III, p. 10—11). Interesant este, ca formă, și începutul basmului « Tata florilor »: « A fost ce a fost. . . A fost un împărat, — căci ce vreți; poveste fără împărat, pomană fără popă, tîrg fără țigani poate-se ? » (Povești din popor, p. 35). Povestea se sfîrșește prin formula: « Mai departe spună-o cine o știe; dar dați-mi careva o pipă de tabac și apoi ziceți-mi să tac » (Povești din popor, p. 47).

În cadrul considerațiilor de ordin stilistic, se cuvine să mai remarcăm bogăția intervențiilor personale, caracteristică pentru scrisul lui Ioan Pop-Reteganul. De cele mai multe ori acestea au rol de comentariu sau de explicație. Alături de determinări, scriitorul are predilecție pentru propozițiile exclamative și interogative. Uneori, în cuprinsul explicației se întîlnește interogația, ca în exemplul următor: « Se spune că aici unde-i lacul acesta, să fi fost cîndva « mînăstirea patorilor » (oare nu a patărilor de la *patâr*, cum se numesc călugării catolici?) » (Povestiri din viața țăranilor romîni, p. 5).

Se poate observa, în general, că arta lui Reteganul este săracă, iar stilul său este lipsit de ornamente. Totuși, găsim și pagini remarcabile prin puterea evocării sau prin unele portrete reușite cum e acela al lui Petrea Iovului din Nuvele. Ca unul care a valorificat graiul și poezia poporului, scriitorul obișnuiește să înglobeze, în povestire, proverbe, și zicători și mai ales versuri ce servesc ca formule sintetice în definirea caracterelor. Întrebată cum trăiește cu soțul, Măriuca fătului răspunde:

«Cu bărbatul băutor
Nu mai faci pită-n cuptor;
Nice pită, nice sare,
Numai lacrimile vale » (Nuvele, p. 38).

I. Pop-Reteganul este un excelent cunoscător al graiului ardelenesc. El se cuvine să fie prețuit pentru străduința de a valorifica acest grai în opera sa literară.